

VIDA BARAC-GRUM
Zavod za jezik IFF, Zagreb

UDK: 801.46:808.62-087
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3/1985

GLASOVNE PROMJENE U SUSTAVU (na primjeru čakavskoga vokalizma)

U radu se na primjerima čakavskog narječja istražuju promjene u vokalskim sustavima do kojih dolazi zbog artikulacijsko-akustičkih promjena izazvanih ponašanjem vokala unutar naglasne cjeline i (ili) utjecaja susjednih glasova, odnosno glasovnih skupina.

1. Glasovi u govornom nizu ne čine svaki za sebe posebnu akustičko-artikulacijsku cjelinu, već se njihove pojedine karakteristike (artikulacijske i akustične) međusobno isprepleću, djeluju jedna na drugu i jedna se drugoj prilagođavaju. To je opće pravilo koje vrijedi za sve jezike bez obzira na njihove tipološke značajke i pertinentni razvoj. Prvenstveno pitanje koje se postavlja u proučavanju određenoga jezika, tj. određenoga jezičnoga idioma, nije, dakle, da li se – pa djelomično čak ni kako se – vrše glasovne promjene, već su u prvom redu važni uzroci zbog kojih se vrše. Svaka jezična grupa vrši te promjene zbog svojih inherentnih osobina i na način koji je za nju bitan i karakterističan. Alternacije, fonetske promjene i zamjene fonema u određenim uvjetima kao faktor jezičnoga razvoja jednako su tako tipične i signifikantne za fonetski sustav određenoga idioma kao i njegova osnovna glasovna shema i jednako tako predstavljaju tipična razlikovna obilježja u odnosu na druge sustave.

Proučavati foneme na sintagmatskom planu znači uočavati kako oni u pojedinim jezičnim idiomima, a unutar njih u pojedinim situacijama, utječu međusobno jedni na druge, odnosno koji su to jezični čimbenici koji uzrokuju eventualne promjene: znači ući u zakone koji vode k promjenama tipičnima za određeni govorni sustav.

2. Slavenske jezike mnogi lingvisti dijele na tri strukturalna tipa: vokalni, konsonantski i pomiješani. Jer u glasovnim su promjenama neki jezični sustavi podložniji konsonantskim, a drugi vokalnim promjenama. Hrvatsko-srpska narječja, sa svojim mnogobrojnim dijalekatskim idiomima, upravo na planu glasovnih promjena jasno pokazuju i svoja immanentna obilježja i razgraničenja među pojedinim govornim grupama.

Prateći promjene koje se dešavaju pojedinim glasovima određenoga govornoga idioma sagledavamo i osnovne značajke promatranoga govora (ili grupe govora u kojima se promjene zbivaju) i osnovne fonološke elemente koji su relevantni za govorni sustav, tj. koji mogu utjecati na glasovne promjene. Zanima nas u kojoj mjeri na određeni sustav i njegove artikulacijsko-akustične promjene djeluju inherentna obilježja akcentiranosti-neakcentiranosti, kvantitete, položaja unutar naglasne cjeline, odnosno da li je za promjene bitniji utjecaj susjednih glasova ili glasovnih grupa.

3. Promjene u rasporedu fonema u odnosu na prvobitan sustav zbivaju se unutar riječi, unutar naglasne cjeline, i kada se dese predstavljaju već završen proces određenih glasovnih mijena koje su im prethodile. Na osnovi fonemskoga sustava i distribucije fonema određenoga govora ne možemo uvijek sa sigurnošću rekonstruirati sam tok glasovnih promjena koje su se dešavale u toku razvojnoga procesa i dovele do fonemskih promjena u govornom lancu, ali osnovne fonetske karakteristike promatranoga sustava upućuju na moguće razloge određenoga procesa.

Pri glasovnim promjenama može doći do neutralizacija određenih ekvipolentnih opozicija. Pojedine jezične strukture pri tom (na vokalnom ili na konsonantskom planu) pojednostavljaju svoj vokalni ili konsonantski sustav; neutralizacije, ipak, ne moraju nužno voditi do slabljenja tih sustava, jer glasovi mogu, neutralizirajući jednu opoziciju, ostvariti drugu, pa je ravnoteža u sustavu ponovno uspostavljena. Druga je mogućnost glasovnih promjena stvaranje novih diferencijalnih znakova, koji usustavljeni jezičnim zakonima utječu na povećavanje broja fonema.

4. Promatrajući na dijakronoj osi osnovni vokalni inventar čakavskoga narječja, uočava se da su za njega bitne razlike između naglašenog i nenaglašenog sloga, naglašenog dugog i nenaglašenog kratkog sloga i između dugo naglašenih silabema međusobno. U osnovnom čakavskom vokalizmu (čiji su predstavnici govori na području Vinodola, Senj, Rukavac) ne dolazi do artikulacijskih i akustičnih promjena u spomenutim uvjetima. Ali u daljem razvojnom procesu u pojedinim govorima dolazi do tonskih razlikovnosti između dugih i kratkih vokala i između dugih međusobno, pa se oni u pojedinim govorima počinju različito realizirati.

Kada uspoređujemo, na sinkronoj razini, dugi čakavski vokalizam (u kojem se i dešavaju najznačajnije promjene), uočavamo tendenciju zatvaranja dugih vokala. Rjeđe se kratki vokali ostvaruju nešto otvorenije. Izuzetak su u promijenjenoj realizaciji dugih vokala /i:/ i /u:/, koji se ne mogu dalje zatvarati, jer bi "njihov još zatvoreniji izgovor značio prelaženje tzv. praga vokalnosti (M. Moguš, *Čakavsko narječje*, 28).

U pojedinim se govorima ti pomaci različito ostvaruju, s većim ili manjim pomicanjem tona, s većom ili manjom zatvorenošću, s diftonškim ili monoftonškim izgovorom pomaknutih vokala. Takve promjene ne moraju biti bitne za fonološki sustav vokala u govorima u kojima se ostvaruju, jer ne povećavaju maksimalni broj fonema u sustavu. Tako u Veloj Luci na Korčuli dolazi do zatvaranja /a:/, koji se realizira kao (a): *glě dāmo, cmīzdrāvac, zihā, kāntā*. U istom položaju i /e:/ je zatvorenije, ali alterira s jačom ili manjom aperturom: *čěšjēte, lopāticē, rukē* (gen. sg.). U Brinju se /e:/ i /o:/ difton-

giraju, a /a:/ se zatvara. Zatvaranje dugih vokala obilježava i neke govore Cresa i govore na otocima zadarskog arhipelaga, a u svim takvim tipovima govora ne dolazi do promjena u sustavu dugog vokalizma, već pojedini ili svi vokali takvih sustava dobivaju, u odnosu na osnovni čakavski sustav, artikulacijski predznak zatvorenosti.

Zatvorenost vokala /a:/ tipična je i za Vrgadu, ali ne na isti način, jer se ona ostvaruje u iskonski dugim slogovima i ide do diftonške realizacije /oa/: *br^oav*, *čāv^oa*. Tako u tom sustavu i njemu srodnima dolazi do opozicije /a:/ - /^oa/, jer se naknadno produženi vokal artikulacijski ne mijenja u odnosu na ishodišni sustav.

5. Zamjenama dugih vokalnih fonema u čakavskom narječju geografski su najdosljednije zahvaćeni pojedini govori na južnočakavskim otocima (Brač, Hvar), a najtipičnije je za njih prijelaz $\bar{a} > \bar{o}$. To znači da je u njima promatrani pomak otišao najdalje i u jednom času neutralizirao razlikovne elemente koji dijele / $\bar{a}$ / od / $\bar{o}$ /. Tako je u ovom slučaju tonski najniži vokal u procesu vokalnih promjena prešao u red tonski srednjih vokala, pri čemu je izgubio svoje razlikovno obilježje kompaktnosti i zamijenio ga razlikovnim obilježjem gravisnosti. Ta neutralizacija kompaktnosti i prihvaćanje predznaka gravisnosti u obilježenom položaju dugog vokala potvrđuje Moguševu teoriju o jakoj vokalnosti čakavskoga narječja, jer je /a:/, prelazeći na tonski više mjesto u nizu, prešao u fonem s jasnim predznakom gravisnosti, a ne u, na tonskoj ljestvici, paralelan /e:/ vokal, čije je osnovno razlikovno obilježje odsutnost fonoloških predznaka.

Kako je vokal /a/ jedini samoglasnički fonem artikulacijski nizak, obilježava ga, ne samo u spomenutim govorima čakavskog narječja nego i u drugim slavenskim jezicima, veliki dijapazon fonetskih ostvaraja. Za razliku od prefonologizacije /a:/ > /o:/, koja obuhvaća ograničeno govorno područje čakavštine i u određenim se uvjetima uvijek ostvaruje, pojavljuje se, na širem području (na području koje i prelazi granice čakavštine), ali u ograničenom broju leksema, prefonologizacija /a/ > /e/. Do nje dolazi u situaciji *r + a + nedentalni konsonant* ili *r + a + palatalni vokal* (poznata je kao promjena *ra > re* u jednom ili tri leksema: *rast*, *vrabac*, *krasti*). U toj je situaciji na fonološkoj razini /a/ prešao u tonski viši vokal, ali je, ograničen u fonološkom slijedu, neutralizirao svoje osnovno razlikovno obilježje kompaktnosti i tako se našao na razini fonema /e/. Kako se taj proces zbiva i u onim čakavskim govorima Brača i Hvara koji poznaju promjenu /a:/ > /o:/ pa u tom općem procesu arkifonemizacije /a:/ > /o:/ predstavlja izuzimanje od pravila, moramo pretpostaviti da je promjena /a/ > /e/ starija od promjene /a:/ > /o:/ i da je bila već završena prije početka zamjenjivanja /a:/ > /o:/.

U prvom slučaju zamjene radi se o promjeni koja se vrši unutar naglašenog vokala i nije izazvana utjecajem okolnih fonema. Druga promjena, koja nije ograničena samo na čakavsko narječje, uzrokovana je susjedstvom okolnih fonema.

Dugi, ali i kratki vokalizam, obilježava i zamjena - do koje dolazi u nekim govorima - *e > i*. Do nje dolazi u zatvorenom slogu ispred *n* (*žīnska*, *krājīn* - Sali, *grīn* - Vela Luka na Korčuli). Pojava te zamjene vjerojatno je potpomognuta asimilacijskim procesom u slijedu /i/ + /n/, na osnovi zajedničkog razlikovnog obilježja difuznosti, jer je u dugom čakavskom vokalizmu već započet proces zatvaranja i podizanja tona /e:/, pa i u govorima u kojima se ostvaruje ova zamjena.

Dosadašnja slika vokalnih zamjena otkriva težnju sustava da se vokalni inventar tonski pomakne pa da se tako napravi više mjesta za nove glasovne ostvaraje do kojih dolazi zbog akcenatskih promjena i duljenja, karakterističnih za ovo narječje (npr. *mōst* < *māst*; *māška* < *māčka*).

6. Za razliku od vokala u dugim silabemima koji se kreću u smjeru zatvorenosti, napregnutosti i višem tonu, kratki vokali pokazuju da je za njihov fonetski ostvaraj relevantan i njihov položaj u riječi i odnos naglašenosti i nenaglašenosti. Što se tiče vokalnih zamjena one danas za ovo područje kao cjelinu nisu jednako karakteristične, a podvrgnut im je /o/ u određenim položajima, različito u pojedinim govorima. Zamjena /o/ s /u/ obuhvaća sustavnije govore Istre (buzetsko područje, Rakalj kod Pule, Žminj, Pazin, rovinjsko područje, Motovun, Vodice), a proteže se i na Cres i na neke od gorskokotarskih govora (Lokve, Fužine, Skrad, Kupjak) pa i dalje do Stativa. U Istri toj su promjeni podvrgnuti i istroromanski govori, pa je očito da se radi o arealnoj pojavi, koja je, negdje više, a negdje manje, zahvatila sve govore određenoga područja. Kako se zamjene ove vrste nalaze i u govorima srednjeg i južnog Gradišća, moramo zaključiti da se radi o staroj pojavi, pa njeno danas ne uvijek dosljedno provođenje možemo pripisati novijim jezičnim utjecajima. To potvrđuje i podatak koji za sjeverno Gradišće donosi Neweklowsky, prema kojem se zamjene *o* > *u* provode na početku riječi, bez obzira na akcent, ali nedosljedno, pa se isti leksem može pojaviti s dvije fonemske realizacije: *ōnde* - *ūnde*.

Najdosljednije se, na istarskom području, ova zamjena provodi u buzetskom kraju, u Vodicama, Kastvu, gdje /o/ prelazi u /u/ u svim položajima izvan naglasaka. Tako je: *unā*, *zātu*, *puprāvili*, *kōkušī*, *kukušjōar*. Ova je zamjena djelovala na artikulacijsku promenu vokala /u/, i u dugom i u kratkom položaju, pa kako se on više nije mogao pomaknuti prema gore ni dalje zatvarati, pomaknuo se prema lijevoj strani fonološkog trokuta, u neutralniji položaj *ū*. U nekim se istarskim govorima (npr. Žminj), u kojima se ostvaruju zamjene ovoga tipa, negdje ipak /o/ čuva.

Zatiranje opreka između /o/ i /u/ u ovim položajima dovodi do zajedničkog arki fonema, pa se /o/ fonetski može realizirati u rasponu od /o/ do /u/. Takav se proces odigrao u nekim istroromanskim govorima (Vodnjan).

U svim kratkim položajima u riječi zamjene te vrste vrše se i u nekim gorskokotarskim govorima pod kratkim akcentom: *kūliba*, *kūla*, *būli*; *svedōki* - *svedūči*, *nōč* - *nūči* (Lokve, Fužine).

Još je jedna promjena u buzetskom kraju koja zahvaća dugi i kratki vokalizam, a veže se i uz gorskokotarske govore i uz neke slovenske govore. To je zamjena /o/ (< *q*) s /a/, odnosno /o:/ s /a:/, pa je tako pojava akanja, tipična i za neke druge slavenske govore, zahvatila i dio čakavskog područja (*ruāka*, *pusāda* - sv. Martin).

7. Prikaz najtipičnijih vokalnih promjena i zamjena fonema u čakavskom narječju pokazuje da je za njega bitan položaj vokala unutar naglasne cjeline i da ovisi o kvantiteti akcenta više nego o utjecaju okolnih fonema. U razvojnom procesu pokazuje se jačanje i povećevanje vokalnoga sustava, pa i neutralizirane fonološke opreke ne dovode

do smanjivanja broja fonema u sustavima, već novi predznaci osiguravaju stvaranje novih razlikovnih obilježja. Promjene i zamjene fonema pokazuju čvrst vokalni sustav koji čakavština posjeduje, pa i onda kada se promjene zbivaju zbog dodira s drugim susjednim dijalektima.

BIBLIOGRAFIJA

Za ovaj rad poslužili su mi dijalektološki radovi o pojedinim govorima čakavskoga narječja, opisi čakavskih punktova u *Fonološki opisi*, Sarajevo 1981, a naročito:

1. Božidar Finka, *Čakavsko narječje*, Čakavska rič 1, Split 1971.
2. Božidar Finka, *O čakavskom identitetu*, Suvremena lingvistika 7-8, Zagreb 1973.
3. Pavle Ivić, *Promena ra > re u srpskohrvatskim govorima*, Nadbitka z prac filologičnych tom XVIII, Warszawa 1984.
4. Pavle Ivić, *Faktori koji utiču na razvoj vokala u slovenskim jezicima*, Južnoslovenski filolog XXXVIII, Beograd 1982.
5. Blaž Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade*, I. dio, Zagreb 1968.
6. Milan Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977.
7. Petar Šimunović und Reinhold Olesch, *Čakavisches-deutsches Lexikon*, Teil III, 1983.
8. Petar Šimunović, *Dijalekatske značajke buzetske regije*, Istarski mozaik 5, Pula 1970.

Summary

THE CHANGES OF SOUNDS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Studying phonemes on the syntagmatic plan means to stress the language factors causing the changes of sounds and phonemes typical for the system in question. It means to find out which factors have most impact on the changes: accent, the quantity, the position of the phoneme inside the accented bounds, influence of the surrounding phonemes (vocals or consonants). The čakavian dialect, its vocal system, is taken as an example and the most spreaded changes in it are studied. They show the vocalic type of the dialect, in which the position in the accented bound and quantity are the factors causing changes. In the same time this dialect shows the tendency of increasing number of vocal phonemes.